

पंढरपूर तालुक्याचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान

एस. एन. गायकवाड

इतिहास विभाग ,श्रीमती सी. बी. शाह महिला महाविद्यालय सांगली.

Short Profile :

Gaikwad Sanjaykumar Namdev is working as an Associate Professor at Department of History in C. B. Shah Mahila Mahavidyalaya, Ratanshi Nagar,Sangli.He has completed B.A., M.A., Ph.D. He has teaching experience of 11 years.He has done 2 minor research project on "The Work of Shetkari Kamgar Paksha in Solapur Dist (1980-2005)" and "History of Mandesh".

सारांश :-

देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत पंढरपूर तालुक्याला महत्वाचे स्थान आहे. मुंबई येथे १८८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना झाली. आणि हळू हळू देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी काँग्रेस चळवळीच्या माध्यमातून वातावरण निर्माण होऊ लागले. १९२१ मध्ये सोलापूर जिल्यातील सांगोला येथे रावसाहेब पतंगे, भीमराव चव्हाण, गोपीलाल पांडे व नागेश परशुराम चितळे इत्यादींच्या पुढाकाराने काँग्रेसची

स्थापना झाली. तर माण तालुक्यात बाबुराव केसकर, रामभाऊ सुकटे, राजाराम पाटील, गोविंद पोतदार, विश्वनाथ बाईटके, धनाजीभाई गुजर यांच्या पुढाकाराने काँग्रेसची स्थापना झाली, परंतु संस्थानी भागात काँग्रेसची स्थापना अधिकृत झालेली नव्हती.^१ त्यासाठी मोठा कालावधी जावा लागला. सांगलीपासून सोलापूर, सातारा ,कोल्हापूरपर्यंत जहालमतवादी गटांनी मोर्चेबांधणी केलेली होती. जागतिक पातळीवरील जर्मनी आणि जपानसारख्या ब्रिटीशांच्या विरोधांशी हातमिळवणी करण्याचा अधिकृत संघटित व व्यापक प्रयत्न नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी केला मात्र त्यापूर्वीही अफगाणिस्थान, ब्रह्मदेश, नेपाळ अशा देशातून स्वातंत्र्य आंदोलनास मदत मिळवण्याचा प्रयत्न माणदेशातील काही तरुण करत होते. मिसरूडसुद्धा न फुटलेल्या अशा अनेक तरुणांच्या कामगिरीची नोंद इतिहासात फारशी आढळत नाही. अनेकांच्या बाबतीत तर नाही चिरा नाही पणती. अशी स्थिती आहे.^२

Article Indexed in :

DOAJ

Google Scholar

DRJI

1

BASE

EBSCO

Open J-Gate

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातून व देशाच्या विविध भागातून भाविकांचा ओघ पंढरपूर या तीर्थक्षेत्राकडे अनादिकालापासून वाहतो आहे. वैष्णवांचे भक्तीपीठ व वारकरी संप्रदायाचे हे आदिपीठ समजले जाते. या भाविकांनी आपल्या भक्तीबरोबर देश स्वातंत्र्याचे लोण पोहचविल्याचे येथे दिसून येते.

अल्लाबक्ष आणि स्वातंत्र्य चळवळ:

लोकमान्य टिळकांनी होमरूल चळवळीच्या प्रचारासाठी सोलापूर जिल्यात दौरा केलेला होता. त्यावेळी त्यांनी पंढरपूरला भेट देऊन पांडूरंगाचे दर्शन घेऊन देशसेवेसाठी सामर्थ्याची मागणी केली असणे साहजिकच आहे. यावेळी त्यांच्या पंढरपूर भेटीने येथील तरुण देशभक्तीच्या वेदाने प्रेरीत झालेले दिसतात. त्यात सर्वप्रथम उल्लेख करणे अपरिहार्य असा तरुण म्हणजे अल्लाबक्ष होय. या कालखंडात तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने येणाऱ्या यात्रेकरूंना ख्रिश्चन धर्माची महती पटवण्यासाठी या मिशनऱ्यांनी पंढरपूर एक महत्वपूर्ण केंद्र बनविले होते त्यानिमित्ताने अनेक प्रमुख युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या पंढरपूरात वावर असे.³ त्यामुळे या मिशनऱ्यांच्या व अधिकाऱ्यांच्या वाढत्या वर्चस्वाला वचक बसावा म्हणून अल्लाबक्ष, मारुती भोसले इत्यादींनी बॉम्ब तयार करण्याचा कारखाना सुरू करून ते बॉम्ब या लोकांवर टाकण्याचा कट रचला परंतु या कारखान्याचा उद्योग सुरू असलेल्या श्री जगोबा पुजारी यांच्या वाड्यात दुर्दैवाने स्फोट झाला. त्यामुळे हा कट उघडकीस आला परिणामी पंढरपूरात एक भलतीच खळबळ उडाली त्यामुळे सर्व क्रांतिकारी मंडळी फरारी झाली .

सत्याग्रहातील मीठ:

१९२७ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यात म. गांधींनी दौरा केला त्यामुळे घातपाती कृत्याऐवजी सत्याग्रह व असहकाराच्या मार्गाने स्वातंत्र्यलढा चालवण्याची प्रेरणा त्यावेळच्या तरुण देशभक्तांना मिळाली. झेंडा सत्याग्रह, सायमन कमिशनवर बहिष्कार इत्यादी घटनांनी पंढरपूरातील वातावरण चांगलेच तापू लागले. त्यावेळी हरिभाऊ पाठक व लंगडे बापट यांनी स्वदेशाच्या प्रचारासाठी शहरातून प्रभातफेरी काढण्यासाठी पुढाकार घेतल्याचे दिसते. या प्रसंगी राष्ट्रभक्तीपर पदे नित्यनियमाने म्हणण्यात येत असत. गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील सुरू झालेल्या मिठाच्या व जंगलतोड सत्याग्रहात सामील होण्यासाठी व सत्याग्रही तयार करण्यासाठी बापट, देवराव मोरे, हरिभाऊ पाटील, आबासाहेब मंजूळ, नानासाहेब सांगोलकर इत्यादींनी पुढाकार घेतला. यासाठी लागणाऱ्या आर्थिक मदतीचा बोजा दत्तोपंत

Article Indexed in :

DOAJ	Google Scholar	DRJI
BASE	EBSCO	Open J-Gate

सातारकर यांनी घेतला. शिरोडा येथील मिठाच्या सत्याग्रहासाठी पंढरपूरातील बरेच सत्याग्रही तरुणांना या लोकांनी पाठविले होते. हे तरुण त्या ठिकाणी आपल्या कामाचा ठसा उमटवून परत आले होते. यावेळी चंद्रभागेच्या पलीकडच्या तीरावर असलेल्या खडकाजवळील असलेले खारट पाणी भरून आणून त्यापासून मीठ तयार करण्याचा उद्योग अनेक तरुणांनी केला. ते मीठ 'सत्याग्रहातील मीठ' म्हणून वाटले गेले.^४ याच कालखंडात या भागातील पुणे येथे शिक्षण घेण्यास गेलेले अनेक तरुण स्वातंत्र्य चळवळीच्या सततच्या संपर्कामुळे चळवळीकडे ओढले गेले.

पंढरपूर नगरपालिका तिरंगा झेंडा प्रकरण:

१९३० मध्ये सोलापूर मार्शल लॉ प्रकरण चांगलेच गाजले. तेव्हा पंढरपूर नगरपालिकेवर तिरंगा झेंडा लावण्यासाठी भाऊसाहेब काणे वकील. बाबुराव जोशी व कृष्णा हरी फणसकर उर्फ अण्णासाहेब इत्यादी मंडळीनी पुढाकार घेतला. त्यांनी जाहीर सभा घेऊन तो झेंडा समारंभपूर्वक नगरपालिकेवर फडकवला. त्यावेळी भाऊसाहेब कणसे व बाबुराव जोशी यांनी अविस्मरणीय भाषणे केली. हे पंढरपूर झेंडा प्रकरण मार्शल लॉ तील युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या कानावर जाताच त्यांनी स्वतः पंढरपूरला येऊन सैनिकांच्या सहाय्याने झेंड्याचा बांबू कापून काढून तो उतरवला व या प्रकरणी पुढाकार घेतलेल्या मंडळीवर खटले भरले. या कालखंडात गांधीजींच्या आदेशानुसार खेड्यात जाऊन खादी ग्रामोद्योग व सूतकताईचा प्रचार करण्याचे व्रत घेऊन नागोराव उर्फ चितळे मामा यांनी सांगोला तालुक्यातील एखतपूर येथे सोलापूर जिल्यातील पहिले गांधी सेवा केंद्र सुरु केले चितळे मामांनी यानंतरही पंढरपूरातील स्वातंत्र्य चळवळीतील तरुणांना वारंवार भेटून मार्गदर्शन केले.

सोलापूर मार्शल लॉ प्रकरण आणि पंढरपूर

सोलापूरातील मार्शल लॉ प्रकरणातील अत्याचार व नंतर मलप्पा धनशेटी, कुर्बान हुसेन, किसान सारडा व जगन्नाथ शिंदे या देशभक्तांना फाशी देण्याच्या कृत्याचे सोलापूर जिल्ह्यात व पंढरपूरात तीव्र पडसाद उमटले. या प्रकरणाच्या निषेधार्थ पंढरपूरात जाहीर सभांना असलेला बंदीहुकूम मोडून, जानेवारी १९३२ मध्ये प्रचंड मिरवणूक काढली. यानंतर चंद्रभागेच्या वाळवंटात निषेध सभा घेतली व परदेशी कपड्यांची प्रचंड होळी केली. यावेळी भाई अनंत केरू भोसले भाषण करण्यासाठी उभे राहताच पोलिसांनी सभा उधळून लाठी हल्ला केला. त्यामुळे सभेला जमलेले लोक प्रक्षुब्ध झाले व त्यांनी दगडफेक सुरु केली. त्यात भाई भोसले जखमी झाले. तरीही भोसले व इतर कार्यकर्त्यांना अटक करून त्यांच्यावर खटले भरले. भाई भोसले यांना १८ महिने सक्त मजूरी व १०० रुपये दंड आणि दंड

Article Indexed in :

DOAJ	Google Scholar	DRJI
BASE	EBSCO	Open J-Gate

न दिल्यास तीन महिने जादा सक्तमजूरी अशी शिक्षा ठोठावण्यात आली. देवराव मोरे व इतर कार्यकर्त्यांना वेगवेगळ्या शिक्षा ठोठावून त्या सर्वांना प्रथम विजापूर जेलमध्ये व तेथे गर्दी झाल्याने येरवडा जेलमध्ये पाठवण्यात आले.

सरकारविरोधी लिखाण आणि शिक्षा:

या कालावधीत सरकारविरोधी लिखाण अनेकजण करित होते. त्याबद्दल शिक्षाही दिली जात असे. हा शिक्षा मिळण्याचा मान सोलापूर जिल्ह्यात रामभाऊ राजवाडे यांना प्रथम मिळाला. त्यानंतर पंढरपूरचे पत्रकार पांडुरंग तु. उत्पात यांनी हा मान मिळवला. त्यांनी लिहिलेल्या 'कलेक्टरांची सर्कस' या लेखाबद्दल त्यांच्यावर खटला भरला व चार वर्षे कारावासाची शिक्षा ठोठावली.

वैयक्तिक सत्याग्रह:

१९४०-१९४१ मध्ये युध्दविरोधी वैयक्तिक सत्याग्रह केलेले दिसतात. त्यामध्ये अण्णासाहेब फणसकर वकील, भगवानराव भादुले, बाबुराव जोशी, बबनराव बडवे, र. वि. उर्फ तात्यासाहेब गुर्जर, देवराव मोरे, बाबुराव पंढरपूरकर, नानासाहेब सांगोलकर, करकंब येथील नानासाहेब कानडे, आप्पा बाबुराव लोखंडे, रामभाऊ शिंगटे, रामभाऊ पुरवत, महादेव आमले, इत्यादींचा समावेश होतो. त्यामुळे त्यांना तुरुंगवासाच्या शिक्षा झाल्या. पंढरपूर परिसरात स्वातंत्र्य आंदोलन काळात विविध चळवळी झाल्या. त्यात भाग घेऊन कारावास व शिक्षा भोगलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांमध्ये रामभाऊ भोसेकर, अनंत अण्णाजी ढवळसकर वकील, बलभीम उमाटे, अण्णासाहेब खपाले, रामचंद्र सोमनाथ भादुले, सखाराम बापुजी कवठेकर, वसंतराव गणपत भोसले, नारायण घायाळ, श्रीमती पद्माबाई हरोलीकर, मल्लिकार्जुन लिगाडे, वासुदेव आराधे, गादेगावचे बाबुराव विठ्ठल बागल, हरिभाऊ बागल, मारुती महादू कांबळे, शिवराम बागल, भागवत एकनाथ बागल, रांजणीचे गणेश पांडुरंग नागणे, संभय्या स्वामी, ओझेवाडीचे सुदाम मारुती पवार, पुळ्ज येथील लिंगराज तुकाराम कोरे भगवानराव देवकते, गणपतराव म्हमाणे, तुकाराम मारुती वाघ, सिताराम म्हमाणे, तावशीचे भाई रंगनाथ राऊळ, गणेश रामचंद्र कवडे, बंडीशेगावचे मोरे व इतर अनेक लहान मोठे भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिक व महिला स्वातंत्र्य सैनिकांचा समावेश होता.

गुर्जर वाड्यातील बैठक:

Article Indexed in :

DOAJ	Google Scholar	DRJI
BASE	EBSCO	Open J-Gate

९ ऑगस्ट १९४२ रोजी म. गांधीच्या चले जाव चळवळीच्या संदर्भात मुंबईतील काँग्रेस अधिवेशनासाठी पंढरपूर व परिसरातील अनेक काँग्रेस नेत्यांना पकडले होते. सर्व नेतेमंडळी गजाआड झाल्याने, ठिकठिकाणच्या चळवळीच्या, आंदोलनांच्या वार्ता ऐकून व वर्तमानपत्रात वाचून पंढरपूरातील अनेक कार्यकर्ते बेचैन होत होते. १९४२ मध्ये दिवाळीच्या दरम्यान पंढरपूरातील काँग्रेस कार्यकर्ते आणि राष्ट्रीय चळवळीविषयी आत्मीयता बाळगणारे पांडुरंग डिंगरे, मधुकर पोंक्षे, लालासाहेब कौलगी, हरिकृष्ण देसाई उर्फ भोसले इत्यादी कार्यकर्त्यांच्या पुढाकाराने गुर्जर वाड्यात बैठक घेऊन पंढरपूरातील लोकमान्य हायस्कूल जाळण्याचा कट रचला व अनंतसिंग रजपूत राजा हरदास, देवबेणारे, पुरुषोत्तम अडवळकर यांच्या मदतीने नोव्हेंबर महिन्यातील एके दिवशी रात्री या हायस्कूलची इमारत भस्मसात केली.^९ परंतु काही कालखंडातच या कटाचे धागेदोरे शोधून पोलीसांनी या सर्वांवर हायस्कूल इमारत जाळल्याबद्दल खटला भरला व दीर्घ मुदतीच्या शिक्षा थोटावल्या. पंढरपूरात हे आंदोलन धगधगत ठेवण्यात त्या कालखंडात भूमिगत असलेले भाई छन्नुसिंग चंदेले व साने गुरुजी यांचा वाटा मोठ आहे.

मूल्यमापन:

थोडक्यात स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या कालखंडात पंढरपूरात चंद्रभागेच्या वाळवंटात वारकऱ्यांच्या नामघोषाबरोबर राष्ट्रीय आंदोलनाचेही झंकार उटले. त्यामुळे काही काळ पांडुरंगाच्या पायाखालची अड्डावीस युगे स्थिर असलेली वीट थरारली असे म्हणता येते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्यात ज्यांचा ज्यांचा हातभार लागला त्यांच्या नामावलीत पंढरपूरचाही समावेश होतो.

संदर्भ:

- १ . इंगोले कृष्णा जोतीराम, माणदेश : स्वरूप आणि समस्या, माणगंगा प्रकाशन, कमलापूर, सांगोले. १९८८, पृष्ठ क्र.४४.
- २ . सहस्त्रबुध्दे चिंतामणी, इतिहासाची सुवर्णपाने, आदित्य प्रकाशन गाव भाग, सांगली. २०१३, पृष्ठ क्र.३८.
- ३ . येवले शं. भा., सोलापूर जिल्हयाचा स्वातंत्र्य लढा, ऑगस्ट क्रांती सुवर्ण महोत्सव समिती मुंबई पृष्ठ क्र.७४.

Article Indexed in :

DOAJ	Google Scholar	DRJI
BASE	EBSCO	Open J-Gate

४. येवले शं. भा. पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र.७५.

५. येवले शं. भा. पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र.७८.

Article Indexed in :

DOAJ

Google Scholar

DRJI

BASE

EBSCO

Open J-Gate